

Müsüriň taryhyny üýtgeden halk: Çerkezler

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Müsüriň taryhyny üýtgeden halk: Çerkezler MÜSÜRİŇ TARYHYNY

ÜYTGEDEN HALK: ÇERKEZLER

Müsür...

Asyrlar boýy ýerli halky kese ýerli häkimiýetler tarapyndan dolandyryldy.

Birmahallar şaýy akymynyň merkezi bolan ýurt çerkezleriň häkimiýetinde yslam halyfynyň hemaýatkärligine girildi.

«Gazy» ünwanyna eýe türkler Wizantiýa bilen göreşini tamamlap, Günbatara tarap giňelýär. Şol wagt Müsür yslam dünýäsiniň iň möhüm ähmiýetine eýe strategiki ýurdydy. Müsüri elinde saklan mamlýuklar (çerkezler) geçmişde mongollara garşy türkleri we şol ýykgyňçylykdan apbasy halyfyny gorandyklary sebäpli osmanlylary syýasy taýdan özlerine garşydaş hasaplamayardylar.

Şol sanda «Ümmül-Dünýä», ýagny yrsgal-bereketiň ýurdy hasaplanýan Müsür mukaddes amatlaryň çerkezler tarapyndan bu ýerik getirilmeginden ötri yslam äleminiň magnawy gymmatlyga eýe ýurdy bolmagynda galýardy.

Bu ýerlikli buýsanç-mertebe müsürli emeldarlaryň, ýokary gatlagyň wekilleriniň özlerini alyp baryşlaryna-da täsirini ýetiripdi.

Öwlüýä Çelebiniň «Syýahatnamasynda» gürrüň berilýän kiçijik hekaýaty bu ýagdaýy gowy suratlandyrýar:

«- Eý byradar, haýsy ýurtdan?

Aryf sypatly pekge «müsürli diýipdir.

– Müsüriň haýsy mähellesinden?

Pekge «Bagdat mähellesinden» diýipdir.

– Eý, pekge, Bagdat bilen Müsüriň arasy çölden üç aýlyk ýol.

Bu nä jogap berişdir?

– Müsür diýeniň dünýädir. Belki, Müsür – Ümmül-Dünýädir».

(Seret: **Öwlüýä Çelebiniň «Syýahatnamasyň» 10-njy jilti**).

Osmanly progressiwleruniň häkimiýetden öň Müsür hakda san-sajaksyz rysala (traktat), wakaýynama (senenama), sözlük ýazyp, Müsür taryhy bilen ýakyndan gyzyklanmalary, umuman bu ýurda goýýan hormat-sylagyny görkezýärdi, ýöne bu gyzyklanma osmanly häkimiýetinde pyçak bilen kesilen ýaly şarpa kesilipdi.

Osmanly häkimiýetinde Müsürde üç esasy aktýor bardy: türkler, çerkezler we ýerli halk hökmünde araplar.

Çerkezler öz häkimiýet süren döwründe döwlet dolandyryşyny we goşuny ellerinde saklapdyr, ýöne ylmy ugry we söwdany araplaryň paýyna goýupdyr. Şeýle-de ýurtdaky güýçlerini kanuny şertlere ornaşdyrmak üçin ilki başda dini günler (möwlitler, baýramlar we ş.m.) ýaly birnäçe şüweleňli taryhy çäreleri we üýşmeleňleri geçirýärdiler. Şeýtmek bilen olar öz propogandalaryny ýöredip, garyp arap halkyň ýigrenjini gazanmajak bolýardylar.

Osmanly häkimiýetiniň başly döwürlerinde ýerli halkyň köplenç çerkezler bilen bilelikde hereket edendigi göz öňüne tutulanda, mamlýuklaryň şeýle syýasy ugurda üstünlük gazanandygyny aýdyp bolar. Beýleki bir ýandan, hususanam halkyň dindar gatlagy Osmanly döwleti Günbatarda haçparazlar bilen jihat edip ýörkä çerkezleriň yslamy dini baýramçylyklaryň galybyna salmagyndan diýseň ynjalyksyzlanýardylar.

«Türk soltany gaza edýär, çerkez soltany Gawri bolsa Müsürde öz ýerini goramak üçin şagalaň geçirýär» garaýşy türk propogandasynyň güýçli görnüşde ýaýylymagyna sebäp bolupdy.

Üç aktýoryň biri-birlere garşy alyp baran syýasaty-da diýseň üns bererliklidi.

Çerkezler (mamlýuklar) ýerli araplar bilen köplenç «hojaýyn-gul» gatnaşygyna esaslanýan ierarhiýa düzgünini ýola goýupdy. Osmanlylar gelenden soň bu düzgün üýtgäpdir.

Çerkezler ilki başlarda Osmanlyny özlerine garşydaş hasaplaýandyklary üçin türkleriň araplar bilen çerkezlere deň göz bilen garaýan garaýşyndan juda biynjalyk bolupdylar.

Mamlýuklaryň janköýeri meşhur taryhçy Ibn Iýas şeýle ýagdaýdan biynjalyk bolanlaryň biridi we ol çerkezleri araplardan tapawutlandyrmak üçin «Ewladün-Nas» kesgitlemesini ulanýardy. Osmanlylar bolsa şu boýunça ýerli araplaryň ezilmeginiň önüni almak üçin «müsürli» adalgasyny ulanyşa girizipdi.

«Müsürli» şowlan ünwan boldy. Eger ýerli halkdan biri okap-bilim alyp, döwlet býurokratiýasynda össe, bu ada eýe bolýardy. Hatda türk dilini öwrenenleriň içinde Stambulda, Anadolyda, Rumelide möhüm wezipelere bellenenleriň-de bolmagy arap begzadalarynyň muny «amatly mümkinçilik deňligi» hökmünde görmegine sebäp boldy.

GEÇMİŐTEN GÜNÜMÜZE

ÇERKESLER TARİHİ

ÇERKESLER TARİHİ

YENAL SOSRAN

YENAL SOSRAN

Tarih
Kitaplığı

• Top oýlanyp tapyldy, mertlik bozuldy

Çerkezler Osmanla bolan öykelerinden uzak wagtlap açylyp

bilmedi. Olaryň pikirçe, owaly bilen-ä türkler mertlerçe söweşmändiler. Musulman halkyň üstüns gäwüriniň ýaragdyr topy bilen çozup, namartlarça söweşipdiler.

Şeýle-de, olar türkleriň ýörite günlere garşy sowuk-salalygy isribe garşy çäre däl-de, türkleriň şahsyýetlerindäki reňksiz boluşlaryndan gelip çykýandygyna ynanyrdylar.

Öwlüýä Çelebi bolsa çerkezleriň bu bolşuna gazaply garşy çykýar. Ol arap halky ýetde-gütde ser-sepil halda ýaşap ýörkä, az sanly döwlet emeldarynyň tarhandökerlige ýykgyň etmegini şeýle sözler bilen tankyt edipdir:

«– Amma garabet odur ki, Müsüriň kewakibi (hetdini bilmez) Zühre agzasydyr, halky sürur şadumana (şowhun-şagalaña) bahana gözleýärler» (Ady agzalan eserde).

Osmanlylar bu sistemany isripçilik hasaplapdyr we başyny jöhitleleriň çekýän maliýe gullukçylaryny sebitiň ykdysadyýetini düzeltmäge ugradypdyr.

Salgytlar artdyrylypdyr we ykdysadyýete esaslanyp geçirilýän şowhun-şagalaňlaryň barsy ýatyrylypdyr.

Bu ýagdaý çerkezleriňem, araplaryňam nägileligine sebäp bolupdyr. Öwlüýä Çelebi-de şeýle kemçilikleriň jümmüşinde erbet niýetli hereketleri bolan jöhitleleriň günäkärdigine ynanyrdy:

«(Osmanly) ýörite jöhüt sarraf berip, welaýatlarynda hyzmat edýärler, emma jemi-zamanda jöhütler muhili-şeýtanda bahtek melgundyrlar» (Ady agzalan eserde).

Osmanly sebitde çerkezleriň egin-eşiklerini, atlaryny, urp-adatlaryny gadahan etdi we araplaryň önüni açdy.

Çerkezler araplaryň çaltlyk bilen beýgelip barýandygyny gijem bolsa duýup ýetişdi we munyň garşysyna göreşmekden el çekip, göni goşunyň hataryna girmäge çytraşdy.

Çerkezler hernäçe öýke-kineli we gaharly bolsalar-da, osmanlylaryň «müsürlililerden» garaşan tamasy çykmandy.

Türkler bilen çerkezleri garşy-garşy getiren başga bir faktor bardy. Türkler hanapy, çerkezler bolsa şapygy mezhebine uýýardy. Ownuk tapawutlylyk ýaly bolup görünse-de, hanapy akymynyň «haluf kureýşli bolmaly» prinsipini ret etmegi dartgynlylygy güýçlendiren başga bir ýagdaý boldy.

Nikolay F. Dubrovin

ÇERKESLER

Rusçadan Çevirenler
Habibe Eren & Varol Tümer

Kafdav Yayıncılık

• **Sahnada täze aktýor: Napoleon Bonapart**
1799-njy ýyla gelinende Müsürde ýagdaýlary düýbünden başga

ugra tarap üýtgetjek täze oýunçy ara goşulyppy: Napoleon Bonapart.

Napoleon gysga wagtyň içinde türk-çerkez-müsürli agzalalygyny gowy öwrenip, çerkezleri şeýtanlaşdyrды we sebitde özüne güýç gazanmaga synanyşdy.

Mamlýuklaryň (çerkezleriň) Müsüri mellek ýerlerine öwrendiklerini öňe süren Napoleon Stambulda oturan patyşanyň dostudygyny aýtdy:

«Maksadymyz patyşanyň öňünde etmişli mamlýuklary amana getirmek».

Awçynyň kepderini awlamak üçin sepelän çörek owuntyklary onuň merhemetlligini aňlatmaýardy. Hernä onuň öňe süren bahanalarynyň birem syýasatda şowlamandyr. Napoleony gysga wagtda sebitden zyňyp taşlajak ýaranlyk tizara guruldy.

Ýafa, Gaza sebitine çenli gelen Napoleon Akka galasyndan serpikdirilenden soň Müsüriň çölleri çenli yza çekilipdi we ol ýerde gabalyp galyppy.

Köne arap aýtgysy Napoleonyň garşysynda türk-çerkez we arap ýaranlygynyň mysalynda açyk-aýdyň ete-kemige bürenipdi:

«Men (araplar) gardaşyma (türkler) garşy,

Men (araplar) we gardaşym (türkler) bolsa çykanyma (çerkezler) garşy

Men (araplar), gardaşym (türkler) we çykanym (çerkezler)

Bütün duşmana (Napoleon) garşy!»

Müsür halky üznüksiz diýen ýaly arap bolmadyk toparlar tarapyndan dolandyrylyp gelindi.

Bir arap şahyrynyň sözi bilen aýdanda, «Niliň suwundan içip pyrgunlaşdylar», ýöne müsür halky häkimiýeti kem-kemden ele alyp başlansoňam arap köşklerinde goşun bölümleri çerkezlerden düzüldi we arap döwletiniň millileşmegine çenli döwürde jogapkärli wezipelere çerkezlerden bellendi.

Bu ýörelgä käbir arap taryhçylary tarapyndan iňlis syýasaty hökmünde baha berlen bolsa-da, özlerine kanuny ýol arçamak islän müsürli ilkinji arap patyşalary muny ýurduň taryhy geçmişine hormat goýmak hökmünde görýärdi.

ŞU BİZİM ÇERKESLER ÇETİN ÖNER

3. BASKI

kitapyurdu.com

♥ can
inceleme

• Çerkez liderler

Çerkezler Müsüre esasan Selaheddin Eýýuby bilen ýerleşmäge

başlapdylar. Selaheddiniň goşunyndaky generallardan Emir Fahretdiniň gazanylan ýeňişlerde uly hyzmaty bardy. Çerkezler Selaheddin Eýýuby aradan çykýança eýýubylara wepaly bolup galdylar. Beýtulumkaddesiň eýeleýjisi arenadan çekilensoň, başga bir çerkez bolan emir Çerkez Kairiň we Şamyň iň güýçli adamyna öwrüldi.

Eýýubylar kem-kemden gowşansoň, çerkezler kürtler bilen arasyny açyp, Emir Aýbek Türkmeniň daşyna üýşdi.

Haçparazlary Ýakyn Gündogardan doly syryp-süpürüp taşlanam 1291-nji ýyldan soň çerkezler boldy. Niliň täze hojaýynlary Soltan Kutuzyň häkimiýetinde bütin yslam älemini ýer bilen ýegsan eden mongollara agyr zarba urupdy. Olar mongollaryň ilki Palestina, zyndanam Mekgä çozmak hakdaky meýilnamasynyň önüne-de bent basypdylar. Çingiz hanyň agtygy Mengu Timuryň sebitiň külünü göge sowran ordasy ýene-de çerkez serkerdesi Seýfetdin Kalawun el-Elfi el-Mansur tarapyndan durzulupdy. 1303-nji ýylda Gazan hanyň ordasyny başga bir yslam ojagy Şamdan söküp zyňanam çerkezlerdi.

Meliküz-zahir Seýfetdin El-Osmani El-Ýelbogawy Berkuk häkimiýete gelensoň müsür hökümetini doly çerkezlere berip, türkleri we kürtleri häkimiýetden daşlaşdyrды. Bu ýalňyşlyk öz gezeginde türkmenleri we kürtleri Osmanla ýakynlaşdyryp, mamlýuklaryň soňuny getiripdi. Şeýle-de bolsa, XV asyrdan çerkezler yslam dünýäsiniň iň güýçli döwletidi. Aýratynam Emir Inal döwründe Kipriň eýelenmegi ýaly şan-şöhretly ýeňişler gazanylypdy.

Çerkezler Jemal Abdynasyryň döwlet agdarylyşygyna çenli müsür häkimiýetinde hemişe öz ýerlerini eýeläp geldiler. Hatda patyşa Faruk melikesini osmanlynyň güýçli çerkez paşalaryndan Däli Fuat paşanyň ogly Hulusi Tugaý Fuada durmuşa çykarypdy. Hulusi Tugaý Fuat Abdynasyryň gözünüň içine seredip: «Müsürüň bagtyny ýatyrdyň!» diýip, Türkiýe-Müsür diplomatiki konfliktine sebäp bolan adamdy.

Abdynasyr häkimiýet başynda oturan döwründe Türkiýeden resmi ötünç soralmandygy üçin birnäçe ýyllap döwletara gatnaşyklary ýola-da goýmandy. Şeýle-de patyşa Fuat başga bir çerkez ýigidi Çerkez Ethemî müsür köşgüniň gorag gullugynyň başlygy etmek

isläpdi, çünki müsür köşgünde patyşadan başga hemmesi çerkezdi. Ýogsam bolmasa Çerkez Ethem müsür hökümetiniň jylawynyň iňlislerdedigini we çerkesleri iňlisleriň oýnawajyna öwürmejegini aýtmak bilen belki-de Müsüriň goşunynyň başyna geçme mümkinçiliginden ýüz öwrüp, Iordaniýa göçüpdi.

Elkyssa, Beýtulmukaddesiň goragy ýaly Şamdan Anadola uzaýan geografiki giňişlikde aýagy daşa büdrän her musulman jemgyýetiň dadyna ýetişmäge dyrjaşan Niliň hojaýynlary çerkezler ne Isanyň, ne-de Musanyň göwnünden turjak bolup durman, sessizje taryh arenasyndan çekildiler...

Mehmet MAZLUM ÇELIK.

@MMazlumcel

celikmehmedmazlum@gmail.com

Penşenbe 26.09.2024 ý. Taryhy makalalar